

Juri Lotman ja semiootika Tartu Ülikoolis

SILVI SALUPERE

*Inimesel, kes mõtleb ja kellel on südametunnistus,
ei saa kunagi olema kerge.¹*

Iga kultuuri enesekirjelduses on kesksel kohal eristus „oma“ ja „võõras“. Millegi omaksvõtmise protsessi mõjutavad erinevad faktorid. Jätaks siinkohal kõrvale inimese kui bioloogilise olendiga seotud mehhanismid, mis sarnanevad nendega, mis käibivad loomariigis. Muidugi, sarnasus kõige erinevamate aspektides on omaksvõtmise jaoks oluline. Samas ei pruugi sünnipäralt eestlane ja puhast eesti keelt rääkiv inimene automaatselt „oma“ olla. Inimese kui ühiskondliku olendi puhul mängivad omaks ja võõraks jaotumisel rolli erinevad identifitseerimismehhanismid, olulised on ka sõnad ja teod.

Juri Lotman rõhutas alati, et kultuuri elujõulisuse jaoks on tähtsad just erinevused. Erinevad kultuurid „seedivad“ võõraid erinevalt. Samas ma ei usu, et midagi võiks olla nii „võõrast“ eesti kultuuri jaoks, et ei võiks kunagi saada „omaks“. Juba sellise eristuse tekkimine ise nõuab mingi ühisosa olemasolu. See, mis saab omaks ja mis jääbki võõraks, ei ole ilmselt ennustatav, kultuur on pidevas muutumises ja valib ise, mida võtta ja mida jätta. Ja on ju ka vastupidine protsess – „oma“ võib mingil hetkel muutuda „võõraks“ või täielikult ununeda.

Peeter Torop viitab oma artiklis „Oma Lotman“, mis on kirjutatud

¹ „Maailm, kus me elame, tahab saada kõige suuremaid väärtusi võimalikult madala hinnaga“, *Jalutuskäigud Lotmaniga*, koost Mihhail Lotman (Tallinn: TLU Press, 2010 [1993]), 238.

Lotmani „Kultuurisemiootika“ ilmumise puhul,² rassismi (laias mõttes igasuguse „võõra“ tõrjumise) keelelise taasloomise mehhanismidele kultuuri eri kihtides: „Seda nähtust on kasulik ekspluateerida võtmepositsioonidel oleval nn sümboleliidil, kes varjab sellega oma seadus(and) likku ja eetilist ebakindlust. Kuid kiiresti tekib ahvatlus ka teistel.“³ Lotmani puhul seoses tema topeltvõõrsusega – sünnipäralt juut ja pärit Venemaalt –, töötab ja töötab see mehhanism paljuski senini. Võõristust süvendas ka tema viljeldav uus teadusharu – semiootika.

Juri Lotman ja Tartu

Tartusse saabus Lotman 1950. aastal ja see linn sai talle kohe omaks. Kirjast kodustele 7. septembrist 1950 loeme: „Meid võeti vastu väga hästi. [...] Ülemused on väga lahked. Kõik on eestlased. [...] Linnake on väga armas, väga puhas ja ilus, nagu teatris.“⁴ Ka edaspidi, kuni elu lõpuni, rõhutab ta korduvalt, et just Tartu on talle parim paik elamiseks ja töötamiseks: „Ma ei tahaks üheski teises linnas elada. Näha tahaksin paljusid linnu, aga elada – ainult Tartus. Mulle tundub, et siin aitab isegi õhk töötada ja mõtelda. Võib-olla seetõttu, et linna põhilise „inimmaastiku“ loovad õppurid, inimesed, keda ma kõige rohkem armastan.“⁵ Ka oma teaduslikud saavutused seob ta selle juhusega, mis tõi ta Tartusse: „... kui ma olen teaduses midagi saavutanud, siis on see suurel määral seotud selle juhuslikkuste ja mittejuhuslikkuste kompleksiga, mis kujunes välja minu isiklikus elus ning Tartu Ülikooli ja selle linna enda ajaloolises saatuses. [...] kogu saatuse – nii teaduslik kui ka isiklik elu – on seotud selle linnaga [...] ei suuda ma end Tartust lahus iseendana ette kujutada.“⁶

Ja tõepoolest, see „inimmaastik“ – üliõpilased, loengute lugemine – oli tema kirg. Isegi ülikoolihoone ise oli tema jaoks täidetud

² Aasta oli siis 1991, kui rahvusküsimus ja venevastatus olid eriti aktuaalsed.

³ Peeter Torop, „Oma Lotman“ [1991], *Jalutuskäigud Lotmaniga*, koost Mihhail Lotman (Tallinn: TLU Press, 2010), 335–336.

⁴ Juri Lotman, *Valik kirju*, Loomingu Raamatukogu, 8–9 (Tallinn: SA Kultuurileht, 2007), 13–14.

⁵ „Noorte Hääle“ lugejate küsimustele vastab Tartu Riikliku Ülikooli väliskirjanduse kateedri professor filoloogiadoktor Juri Lotman“, *Jalutuskäigud Lotmaniga*, koost Mihhail Lotman (Tallinn: TLU Press, 2010 [1982]), 182.

⁶ „Juri Lotmani kõnelustest Peeter Toropiga Tartus 1992. aasta septembris“, *Jalutuskäigud Lotmaniga*, koost Mihhail Lotman (Tallinn: TLU Press, 2010 [1994]), 233.

tähendusega: ta oli valmis lugema loengut ka tühjale auditooriumile, sest ülikooli seinad ise on juba nii austusväärased. Ülikooli peahoone põleng oli talle isiklik tragöödia: „Ei hakka kirjutama üleelamistest – teatan faktid: ülikoolis oli tulekahju – põles aula, kartser, füüsikateaduskond? Katus kukkus kokku ja läbi peahoone alasti karbi [...] paistab taevas. Võimatu on seda vaadata. [...] meil kõigil on hing poolenisti surnud. [...] Ülikool lamab nagu kalli inimese moonutatud laip – sellest mööduda on hirmus, sisse astuda võimatu.“⁷

Lotman on oma kirjades enamjaolt tagasihoidlik Tartu elu kitsaskohtade mainimisel, kurtes vaid suure koormuse ja sellest tingitud pideva väsimuse üle. Kahe akadeemilise isiku argielu ei olnud kerge – kolm last, teadustöö, kogumike toimetamine jms. Artiklite kirjutamiseks jätkus enamasti aega vaid öösiti.

Ilmekaks näiteks on kiri 1962. aastast Boriss Jegorovile, kes oli enne Lotmanit kateedri juhataja:

Mina ja Zara veame koormat, missugust teie pole kunagi vedanud ja me oleme juba oma selgroo katkestanud. Kateedris on kirjas 8 inimest ning peale plaanilise koosseisulise töö langeb nende õlule hulk tegelikku õppetööd, mida ei anna arvesse võtta, ja kogu ühiskondlik töö. Reaalselt oleme kateedris mina, Zara ja Valeri. Adamsist ja Feldbachist pole asja, Sergei hoiab kõigest ülearusest kõrvale. Teie ja Pavel olete Leningradis. Ning ülemustele tuleb aastast aastasse simuleerida kateedri võimekust täita kõiki kombetalitusi ja kogu nõutud vesi sõelaga ära kanda. Mina ja Zara oleme kateedris nagu Raikin. Näiteks seinalehe väljaandmine tehti ülesandeks Pavelile (ta ei teagi seda). Kas ma saan parteibüroole öelda, et Reifmanist pole selle tegijat, sest ta käib ainult aeg-ajalt Tartus? Kes selle tegelikult ära teeb? Zara! Selliseid asjaajamisi koguneb iga päeva peale 3–4 tundi. Ja minul on 22 tundi loenguid nädalas ja ei saagi vähem olla, sest ma ei taha, et osakond rohtu kasvaks.⁸

⁷ Юрий Михайлович Лотман, *Переписка 1954–1965 / Ю. М. Лотман, З. Г. Минц*; подготовка текста и комментарии: Б. Ф. Егорова, Т. Д. Кузовкиной, Н. В. Поселягина (Tallinn: TLÜ kirjastus, 2012), 489.

⁸ Lotman, *Valik kirju*, 20.

Samas kirjas märgib ta: „Ausalt öeldes on mul praegu väga raske ja üksildane olla.“ Jegorov on selle juurde kirjutanud märkuse: „J. Lotman peab silmas kateedri vaenulikku õhkkonda, mis nõudis keskendumist.“⁹

Boriss Jegorov, kelle initsiatiivil Lotman Tartu ülikooli õpetama kututi, osutab (erinevalt Lotmanist) mitmel puhul eestlaste võõristusele väljastpoolt tulnute vastu: „Saabunud Tartusse, oli Lotman vaimustuses suurepärasest raamatukogust ja asus innukalt tööle, märkamata kui pingul meeltega oli eesti elanikkond, milline okupantide vihkamine kees aborigeenide /sic!/ hinges, milline rusuv õhkkond valitses ühiskonnas. [...] Repressioonidest ja eestlaste meeleoludest saab Lotman teadlikuks alles mõne aja pärast, tutvudes kohalike intelligentidega.“¹⁰

Ülikooli professorite ja Tartu intelligentide kokkusaamiskohaks oli kohvik Werner. Jegorov, kes ise ei armastanud seal käia, sai kohvikumeeleoludest teada Valmar Adamsi käest, kes ka kateedris töötas. Nii loeme 1962. aasta kirja juures olevast Jegorovi märkusest, et Werneri põhikundel suhtusid Lotmanisse vaenulikult, nähes temas metropolist saadetud inimest.¹¹

Valitsevat õhkkonda iseloomustab ka järgmine Jegorovi kirjeldatud värvikas episood: „Olid Kariibi kriisi pingelised nädalad, eestlased käisid ringi, õnnelik nägu peas: nii kangesti oleksid nad tahtnud, et Nõukogude Liit saaks hävitava löögi! [...] Oli mingi õhtune kateedri koosviibimine, [...] olin kergelt auru all ja otsustasin Adamsilt otsekoheselt küsida: „Valmar Theodorovitš, kui läheb madinaks, rahvas tõuseb üles ja meid poomisele viiakse – kas astute siis meie kaitseks välja?“ Adams jäi tõsiselt mõtlema, vaikis umbes minuti ja ütles siis avameelselt: „Ei. Ma ju tean, et te olete head poisid, aga kui ma teie kaitseks välja astun, siis tõmmatakse mind koos teiega oksa.“¹²

Jegorov märgib, et loomulikult oli ka tolelaegses Eestis „Suure Venna“ eeskujul olemas ametkondlik antisemitism, kuid võidutses pragmaatiline lähenemine: „Olukorras, kus valitses üleüldine hirm ja terror ning haritlaste read olid hõredaks jäänud, võtsid kohalikud par-

⁹ Samas, 22.

¹⁰ Б. Ф. Егоров, *Жизнь и творчество Ю. М. Лотмана* (Москва: Новое литературное обозрение, 1999), 50.

¹¹ Лотман, *Переписка 1954–1965*, 187.

¹² Boriss Jegorov, „Tartu koolkonna lätetel. Mälestusi 1950. aastatest“, *Vikerkaar*, 1 (1995), 74.

teijuhid iga Venemaalt saabunu [...] vastu [...] kui usaldusväärse tööta- ja ideoloogilise abilise võitluses kodanlike mässumeeleolude vastu. Sel foonil oli juudiküsimus märksa kahvatum ja langes tagaplaanile (tuleb arvesse võtta ka seda, et pärast sõda oli juutide protsent Eestis väike, ja peaaegu täielikult puudus argine, „rahvalik“ antisemitism; veelgi enam, nagu märkis üks kolleeg Valmar Adams /---/, ühendab eestlasi juutidega see, et mõlemad kuuluvad arvult „väikeste rahvas- te“ hulka, kes kannatavad „suurte“ barbaarse surve all).¹³

Ilmselt oli see tõesti nii 1950–1960. aastatel, kuid edaspidi võib siiski täheldada ka mõnetist juudivastasuse kasvu. Siinkirjutajale meenub episood 1970. aastate lõpust, kui oma ja vene kirjanduse kateedri võrdluses toodi ainukese (aga ütleja arvates ilmselgelt kõi- ge olulisema saavutusena) esile, et „aga meie kateedris ei ole ühtegi juuti!“. Täpsustuseks, et kõnealuses kateedris oli mitu kohalikku venelast ja mõned eestlased.

Kui Lotman alustas oma õpetajateed Tartu ülikoolis, siis ei olnud vene filoloogia kohalike seas populaarne aine, sinna tulid sageli õp- pima need, kes mujale sisse ei saanud ja kelle vene keele oskus oli tihtipeale üpris kesine. Võimalik, et osaliselt sellega on seotud ka Lotmani pessimistlik tõdemus 1962. aasta kevadel: „... üha rohkem veendun *homo sapiens*’i orgaanilises rumaluses.“¹⁴ Alates 1962. aastast ei olnud enam eesti keele sisseastumiseksamit, mis võimaldas tulla Tartusse võimekatel noortel, kes ei olnud sisse saanud Nõu- kogudemaa teistesse ülikoolidesse (enamjaolt olid põhjuseks ankeet- andmed, eriti kurikuulus viies punkt – rahvus). Tänu sellele ei olnud edaspidi enam probleeme üliõpilaste vähese ettevalmistuse ja entu- siasmi puudumisega. See-eest lisandus probleeme (õppe)distsipliini- ga, mis ka kokkuvõttes jäid Lotmani lahendada.

Loenguid pidas Lotman kuni elu lõpuni, isegi pärast mitut rasket haigust. Kirjades Faina Sonkinale 1991. aastal kurdab ta, et loen- guid on raske lugeda ja ta on hakanud neid kartma, sest mälu veab alt ja lugeda konspekti¹⁵ järgi ei suuda. Kuid sellest hoolimata ta jätkab, sest „kuni loen loenguid – nii kaua elan“.¹⁶

¹³ Jegorov, „Tartu koolkonna lätetel“, 66.

¹⁴ Лотман, *Перепуска 1954–1965*, 165.

¹⁵ Lotman ei kasutanud konspekti loengute lugemisel.

¹⁶ Ю. М. Лотман, *Письма 1940–1993* (Москва: Языки русской культуры, 1997), 413.

Kindel seljatagune

Õnneks oli Lotmani Tartu ülikooli õpetama asumisel rektoriks (1951–1970) Fjodor Klement, kelle rollist vene kirjanduse kateedri ülesehitamisel ja Lotmani algatuste toetamisel on palju kirjutatud. Klement oli Lotmanist 20 aastat vanem, rahvuselt eestlane, üles kasvanud Peterburis. Kohalikud eestlased võtsid ta vastu vaoshoitult. Boriss Jegorov:

Hinnati küll tema kiiret eesti keele omandamist ja kohalike kommete omaksvõtmist. Saksa elukondliku formalismi najal üles kasvanud eestlased järgivad väga täpselt kõige tühisemaidki käitumisreegleid, mis vahel on väga meeldivad [...], vahel koormavad ja naljakad [...], vahel aga oma väikekodanlike hierarhianõuete poolest lausa tülgastavad (mulle tehti märkus, et dotsendil ei sobi, korv käes, poodi minna: igapäevaoste peavad tegema naised). Klementi elukondlik pedantsus neile muidugi meeldis, kuid vastukarva oli rektori Piiteri päritolu ja kasvatus, venevastase natsionalismi täielik puudumine, tema teadusalane ja inimlik toetus meie kateedrile. Klement jäi neile „võõraks“.¹⁷

Tänu sellele, et mõlemad olid Leningradi intelligendid, teadusinimesed, jagasid ühist keele- ja kultuuriruumi, võis Lotman olla Klementi jaoks rohkem „oma“ kui mitmed rahvuskaaslased. Ka häbenes Klement oma ebapiisavat eesti keele oskust ja tundis ennast vene keeles kodusemalt.

Lotmani kirjadest leiame mitmeid viiteid tema ja Klementi vahelisele vastastikusele sümpaatiale: „... füüsik, kes tunneb huvi teaduse teooria vastu ning on üldse ärgas ja huvitav inimene.“¹⁸ Kõnekas on episood 1959. aastast: „... käisin rektori juures, ta tahtis väga lobiseda, kuid mina – eesel, eesel, eesel! – teatasin kuivalt, et ei taha tema aega viita ja veeresin välja, tegemata midagi kateedri heaks.“¹⁹

Ülikooli arhiivis on säilinud ka Klementi 1964. aasta uusaastaõnnitlus Lotmanile, kus muu hulgas kirjas: „Te teate isegi, kui kõrgelt me hindame Teie tegevust. Ainuke etteheide Teile (mitte kui inimesele

¹⁷ Jegorov, „Tartu koolkonna lätetel“, 69.

¹⁸ Lotman, *Valik kirju*, 80.

¹⁹ Лотман, *Перенеска 1954–1965*, 39.

vaid kui juhile): Te olete liiga humaanne. Muidugi on kahetsusväärne, et juhi jaoks on sellised head inimlikud omadused vahel takistuseks.²⁰

Jegorovi arvates on raske ülehinnata Klementi rolli: „Kui poleks olnud teda, ei oleks me saanud nii kiiresti areneda ega kontakteeruda meie maa ja kogu maailma kirjandusteaduslike ringkondadega. [...] Võib arvata, et oleks kulunud ligikaudu 15 aastat, enne kui oleksime saavutanud osagi neist kaadrialastest ja teaduslikest hüvedest, mida Klement võimaldas meile juba meie tegevuse algaastatel hõlpsasti ja meid alandamata.“²¹ Just Klementi ajal hakkasid ilmuma vene filoloogias osakonna toimetamisel mitmed sarjad Tartu ülikooli toimetiste seerias ja nii sai võimalikuks, et 40 aasta (1958–1998) jooksul ilmunud üheksasajast köitest Tartu ülikooli toimetistest umbes sada, st üks üheksandik, olid vene kirjanduse kateedri väljaanded.

Loomulikult tekitas selline toetus kadedust ja vastureaktsioone, mis kohati kiskusid üsna inetuks. Loeme jälle Jegorovit:

Tartus [...], olid avaldamistingimused enam kui kasinad: ajalo- ja keeleteaduskonna teadustööde kogumik pandi kokku kord mitme aasta peale (sest eesti kolleegid ei paistnud silma teadusliku viljakusega), selles kogumikus anti meile [...] maksimaalselt kaks-kolm trükipoognat. Me tahtsime saada rohkem ruumi, käisime peale, meile öeldi ära, suhted muutusid pingeliseks. Kõige rohkem oli meie vastu toimetuskolleegiumi esimees eesti rahvaluuleteadlane Eduard Laugaste. Oli palju silmagagi näha, et ta on äge venevastane natsionalist, kuid, nagu selgus perestroika perioodil, oli ta peale selle veel palju aastaid seotud KGBga!²² [...] Tühine teadlane, kõige loomingu- ja andeka kadestaja (ta ei teinud takistusi mitte ainult venelastele, vaid ka oma andekatele rahvuskaslastele), kuid ülikoolis tundis ta end väga kindlalt.²³

Lotman mainib ühte iseloomulikku episoodi 1967. aastast:

²⁰ TÜR KHO, f 135, s Bk638, lk 1.

²¹ Jegorov, „Tartu koolkonna lätetel“, 68.

²² Toimetuse märkus: „Väide jääb autori südametunnistusele, Vikerkaare toimetusel puuduvad vähimadki andmed selle tõendatuse kohta.“

²³ Jegorov, *Tartu koolkonna lätetel*, 76.

Täna oli üsna rahulik toimetuskolleegium, mis oleks mulle pea-aegu infarkti maksuma läinud. Meie sõber Laugaste tõi ühele koosolekule kõik kogumikud ja korraldas etenduse teemal: venelased on kogu ülikooli paberi nahka pannud. [...] Keset kõige tulisemat vaidlust poetas Ariste „Mis me tühja vaidleme, niikuinii läheb Lotman rektori juurde ja saab oma tahtmise!“²⁴ Ka semiootika suvekoolide populaarsus oli pinnuks silmas: „Kääriku kutsus esile tohutu kadeduse ja pahatahtlikkuse purske Ariste jt poolt.“²⁵

See, mida Lotman oli kartnud juba alates Klementi ametisse astumisest – et ta süüakse välja –, saigi lõpuks teoks. Kui Fjodor Klement 1970. aastal rektorikohalt lahkus, andis ta Lotmanile üle suure kimbu talle saadetud kirju igalt poolt maailmast, kus ülikoolile avaldati tänu ja tunnustust, et seal töötab selline suur teadlane ja antakse välja suurepärase kogumikku „Töid märgisüsteemide alalt“. Üks ajastu vene kirjanduse kateedri ja Lotmani elus jõudis lõpule.

Uus luud

Klementi asemele määrati Arnold Koop (rektor 1970–1988), tüüpiline parteifunktsionäär. Tollane ülikooli parteikomitee juht Advig Kiris räägib Koobi omaksvõtmisest: „Tulles ülikooli rektoriks väljastpoolt ülikooli, suutis ta kiiresti ületada teatud võõrastushoiaku, mida ilmutas „võõra“ suhtes osa vanast ülikooli professorist. Emotsionaalse inimesena võis mõnikord ägestuda, kuid rahunes kiiresti.“²⁶

Ka Valter Haamer näeb Koobis palju positiivset, väites, et „Koop suhtles teadlastega nii nõuküsijana kui ka -andjana, kui seda vajati. Juhtusin olema tema kabinetis, kui oli päevakorral professor Lotmani lubamine Itaaliasse konverentsile. Keelama kippus EKP Keskkomitee. Ma ei tea, kas Koop helistas pahasel toonil Karl Vainole või Rein Ristlaanele ja selgitas, mis kasu on sellest, kui Lotmanil Itaalia-sõit keelata /sic!/. Samuti meenutab ta, kuidas Koop neljakümne

²⁴ Lotman, *Valik kirju*, 24.

²⁵ Lotmani ja Ariste suhete kohta vt Galina Ponomarjova, „Paul Ariste ja vene filoloogia: „omad“ ja „võõrad““, *Acta Semiotica Estica*, XII (2015), 140–147.

²⁶ Jaan Lukas, „Nädala juubilar. Arnold Koop 90“, *Kesknädal*, 18.7.2012 http://www.kesknadal.ee/uudised?id=19246&sess_admin=5e9931f377fb-1da63853119116873ebf (15.8.2016)

kirjale alla kirjutanud õppejõud Marju Lauristini ja Peeter Tulviste oma kabinetis läbi sõimas, kuid nad siiski tööle jättis.²⁷

Mihhail Lotmani meenutustest loeme:

Tartu koolkond, mis talle [Koobile] algul oli pinnuks silmas (veel kujundlikumalt väljendus üks filosoofiaprofessor: sionismi ideoloogiline mädapaise), hakkas tasapisi muutuma uhkuseobjektiks – seda eriti välismaalastega suheldes. Oma võimaluste piires Koop isegi kaitses JL-i ja tema kateedrit nii Tallinna- ja Moskva-poolse surve kui ülikoolisisesese pahatahtlikkuse eest. [...] siinkohal ei saa mainimata jätta tollast TRÜ prorektorit Valter Haamerit, kes tähtsa KGB-agendina esinedes (kas ta seda ka tõepoolest oli, pole teada) tegi suuri jõupingutusi Tartu semiootikaväljaannete sulgemiseks.²⁸

Juri Lotmani jaoks oli kontrast Klementiga liiga suur. Pärast mitmeid ebameeldivaid ja emotsionaalseid „vestlusi“ Koobiga sai lõpuks mõõt täis. Kirjas Jegorovile 26. jaanuaril 1977 kirjutab ta: „Meie lood on niisugused: kaks nädalat tagasi esitasin avalduse palvega vabastada mind kateedri juhatamisest – meie uued ülemused on täiesti võimatud (olen väsinud talumast avalikku matslust; stiil ei ole enam see, mis Fjodor Dmitrijevitsi ajal). Ma arvan, et minu eemaldamine oli neil niikuinii läbi mõeldud ja otsustatud, ning mida vähem on mul nendega kontakte, seda parem.“²⁹

Ükski prohvet ...

Rääkides Lotmanist ja tema omaksvõtmisest ei saa me üle ega ümber piinlikust seigast 1987. aastal, mil üle maailma tuntud ja tunnustatud teadlast ei valitud Eesti teaduste akadeemia liikmeks:

Eesti TA peamiselt eesti filoloogidest ja fennougristidest koosneva ühiskonnateaduste enamuse häältega (kaheksa 13-st) ku-

²⁷ Samas.

²⁸ Mihhail Lotman, „Saateks“, *Jalutuskäigud Lotmaniga*, koost Mihhail Lotman (Tallinn: TLU Press, 2010), 15.

²⁹ Lotman, *Valik kirju*, 29.

kutati ta [...] vähetuntud omamehe kasuks läbi. Seda häbiväärset kitsarinnalisust ei leevendanud omamehe läbikukutamine akadeemia üldkogul ega kolm aastat hiljem siiski toimunud valimine.³⁰

Lotman, harjunud sellega, et teda kuskile ei lastud ja igati takistati, suhtus asja huumoriga (lugematud välismaale kutsed, mis kõik ära keelati, koondas ta kausta „Kirjad vene rändurile“ – allusioon Nikolai Karamzini suurteosele „Vene ränduri kirjad“³¹). Oma kirjas ülikoolikaaslasele Faina Sonkinale märgib ta valimiste eel, et see jätab ta ükskõikseks:

Tahan omada vaba aega, mõtelda, töötada ja olla rahulik. Midagi sellist ei ole ega tule enam. Tahan näha neid, keda tahan, ja mitte näha neid, keda ei taha. Ka see pole võimalik. Aga aega pole enam palju jäänud. Kas tasub siis muretseda, kuidas mind nekroloogis nimetatakse? Mingu nad kõik ...³²

Boriss Jegorov kirjutab otse, et Lotmani mittevalimine ei olnud parteiorganite või akadeemia juhtkonna sekkumise tulemus – seal peeti Eesti kõige tuntuma teadlase valimist otsustatud asjaks – vaid just konkreetse ühiskonnateaduste sektsiooni kitsarinnalisus, kes ei suutnudki mõista, mis on kultuurisemiootika ja kas see ongi üldse teadus. Vene kirjandusteadust Eestis pidasid nad üldse ebavajalikuks. Nõukogu Liidu TA aga tõi 1991. aastal Lotmani oma liikmeks mittevalimise põhjuseks, et Lotman on nüüd, pärast Eesti iseseisvumist ju välismaalane, võõramaalane.³³ Tõesti, nagu Igavene Juut – kuskil pole oma.

Seda lõhet Lotmani maailmatuntuse ja kohapeal hindamise vahel rõhutab ka Lennart Meri, kes Lotmani „peielauas peetud kõnes [...] märkis, et lahkunul on teeneid mitte ainult teaduse, pedagoogika ja kirjanduse, vaid ka diplomaatia vallas. „Kui mina,“ ütles president,

³⁰ Malle Salupere, „20. sajandi suurim tartlane“, *Tõed ja tõdemused* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999), 376 (375–386).

³¹ Vt Mihhail Lotman, „Saateks“, 20. Juri Lotmani esimene välisreis peale sõda sai teoks 1966 Tšehhoslovakkiasse, esimene kapmaareis oli alles 1986 Norrasse.

³² Лотман, *Письма 1940–1993*, 399.

³³ Егоров, *Жизнь и творчество*, 221–222.

„sõidan mõnda välisriiki, siis avastan harilikult, et Eesti on tuntud maana, kus elab professor Lotman.“³⁴

Oeldes, et iga inimese surmapäeval on alati sünde, avaldab Meri lootust, et vast sünnib ka uus Juri Lotman Eestisse:

Tahaks aga loota, et selles Eesti Vabariigis, mida me ehitame, saab tulevaste Juri Lotmanite eneseteostus kulgema kergemalt kui tema puhul. Ei ole vajadust anda täna hinnangut sellele, mille eest eesti teadus, kultuur, kogu maailm ja Eesti on nii tänulikud Juri Lotmanile. [...] Mulle jäi meelde ka see, kuidas Eesti kirjanike liit võttis Juri Lotmani oma ridadesse vastu (mida ei teinud meie teaduste akadeemia). [...] Kui formaalsused oli lõpetatud, pidi värskel liige esinema. Juri Lotman tõusis püsti ja pöördus kirjanike liidu juhatause poole eesti keeles, millega pani austatud Paul Kuusbergi raskesse olukorda (Paul Kuusberg ei rääkinud kunagi vene keeles, ühelt poolt seetõttu, et ta ei osanud seda keelt, teisalt ei tahtnud Eesti kirjanike liidus põhimõtteliselt seda kasutada), kuid ta tõusis laua tagant ja vastas Lotmanile vene keeles. See on näide selle kohta, kuidas kultuur ületab poliitilise kallutatuse.³⁵

Juuditeadus semiootika³⁶

Idee luua Tartus semiootikakeskus tekkis Lotmanil juba 1964. aastal. Rektor Klement toetas seda algatust igati. Plaanis oli sinna kutsuma inimesi ülikooli arvutuskeskusest (nimetatakse Tiit-Rein Viitso nime, teises kirjas Reedik Palmi). Veel kuulunuks sinna lingvist Huno Rätsep ja Lotman ise; teadustööd juhendanuks Boriss Uspenski. Oma loengute põhjal tahtis Lotman hakata välja andma seeriat „Loengud semiootikast ja struktuurset tüpoloogiasst“.³⁷ See plaan ei õnnestunud,

³⁴ Vladimir Uspenski, „Jalutuskäigud Lotmaniga ja sekundaarne modelleerimine“, *Jalutuskäigud Lotmaniga*, koost Mihhail Lotman (Tallinn: TLU Press, 2010), 392.

³⁵ Егоров, *Жизнь и творчество*, 226.

³⁶ 1990ndate lõpus, kui mult paluti ajalehe jaoks intervjuud, et selgitada, mis on semiootika, kuulsin üllatusega ajakirjanike käest, et rahvalik etümoloogia seostab semiootika juutidega – teadupärast on semiidid semi keelt kõnelevad rahvad, kelle hulka kuuluvad ka juudid.

³⁷ Ю. М. Лотман – Б. А. Успенский. *Переписка 1964–1993*. Составление, подготовка текста и комментарий О. Я. Кельберг и М. В. Трунина. Под общей редакцией Б. А. Успенского (Tallinn: TLÜ kirjastus 2016), 16–18.

küll aga hakkas ilmuma sari „Töid märgisüsteemide alalt“, mille esimeseks numbriks oligi Lotmani loengukursus „Loengud strukturaalpoetikast“ (1964). Kuni ametlikku otsust semiootika laboratooriumi avamise kohta ei olnud, otsustas Lotman avada semiootikakabineti ning palus selle jaoks saata oma Moskva ja Leningradi kolleegidel vastavat kirjandust. Ühiskondlikel alustel sai selle kabineti laborandiks Igor Tšernov, kes õppis eriprogrammi järgi semiootikat.

1965. aasta detsembrikirjas mainib Lotman, et luges esimest korda üldsemiootika loengukursust, aga kuulajaid oli väga vähe (Lotmani eneseirooniline märkus – ükski prohvet pole kuulus ...) ja rääkida jõudis ainult põhimõistetest. Kursus oli mõeldud algajatele, kes semiootikast midagi ei tea. Boriss Uspenski tulevaste loengute kohta arvab Lotman, et need peaksid olema mõeldud juba ettevalmistatud kuulajale, näiteks lingvistile, kes on midagi kuulnud ka semiootilistest probleemidest.³⁸ Samas kirjas teatab Lotman, et järgmisse semestrisse on planeeritud Vladimir Propi loengukursus. See siiski ei toimunud.

Vahepeal toimusid edukad semiootika suvekoolid, kuid Lotman ei olnud maha matnud ideed luua semiootika laboratoorium Tartu ülikoolis. 1970. aastal hoogustusid jälle läbirääkimised, nüüd juba koostöös Moskva ülikooli juures asuva struktuurse lingvistika ja lingvostatistika laboratooriumiga, kus oli tegev Boriss Uspenski. Uspenski palus Lotmanil kiiresti täita paberid, mis on vajalikud Tartu ülikoolis semiootika laboratooriumi loomiseks, koos osalejate, teemade ja viie aasta teadustöö plaaniga³⁹, et esitada need NSVL kõrghariduse ministriumile.⁴⁰ Kuid ka sellest ei saanud asja. Lõpuks Lotmani unistus osaliselt siiski täitus – pea kümme aastat eksisteeris ajaloo ja semiootika laboratoorium (1983–1991). Kui see Linnart Mälli juhitud toimunud laboratoorium reorganiseeriti orientalistikalaboratooriumiks (1991–1994), jäi semiootika jälle ilma institutsionaalse toeta ja Lotman otsustas luua semiootikaosakonna, mille esimeseks juhatajaks sai Igor Tšernov. Alguses loeti seal loenguid vene keeles, 1993 võeti aga vastu esimene eesti õppekeelega rühm.

³⁸ *Лотман – Успенский. Переписка 1964–1993*, 51.

³⁹ Hämmastav, kui sarnased on nõutud paberid meie praegusaegsete granditaotlustega.

⁴⁰ *Лотман – Успенский. Переписка 1964–1993*, 207.

Foto 1. Juri Lotman loengut pidamas, märts 1974 (J. Laane foto, TÜM).

Ei saa aru ...

Lotman oli huvitatud, et tema ideed ja mõtted jõuaks inimesteni, oma kirjades muretseb ta tõsiselt selle pärast, et tema semiootika-kirjutisi ei mõisteta, et ta on võõras, kellest ei saada aru.

Ta näeb selles huvitavat semiootilist fakti – kiri aastast 1969:

Inimesed solvuvad siiralt, kui nad ei saa aru. [...] Ma olen elus korduvalt näinud, kuidas inimesi solvab võõras keel just seetõttu, et sellest ei saada aru. Jampol/ski/ ja tema tüüpi inimesed solvuvad täpselt samuti lingvistika ja semiootika terminite kasutamise peale artiklites. Üldse on reageerimine semiootikale väga huvitav ja puhtalt semiootiline fakt. Minu üliõpilane ungarlane Csirpak ütles mulle, et kui ta rääkis naisega ungari keeles, ütles juhtumisi sealsamas viibinud inimene tigidalt: „Kas te inimese moodi rääkida ei või?“ Nii mõtleb ka Jampol[ski]: „Kas ta inimese moodi kirjutada ei või?“ – Tõesõna, ei või ...⁴¹

Samal aastal kirjas Boriss Uspenskile kurdab ta jälle: „Paljud siiralt huvitatud ja mitterumalad inimesed lihtsalt ei mõista Tartu artik-

⁴¹ Lotman, *Valik kirju*, 28.

leid. Vahel on kasulik lisada midagi populaarset, muidugi mitte tehes hinnaalandust põhisisu suhtes.⁴² Seda populariseerimise, selgitamise püüdu on näha tema mitmetes ajaleheartiklites, mis püüavad lugejaile semiootika olemust avada.

Kuid „ülevalpool“ oli selleks ajaks juba selge, et rahvas ei vaja mingit semiootikat. 1971. aasta novembri kirjas Jegorovile on juttu kirjastusest Iskusstvo, kellega sõlmiti 1960. aastate keskel suurejooneline plaan terve seeria semiootikaraamatute avaldamiseks. Jõudsid ilmuda kaks – Uspenski „Kompositsiooni poeetika“ ja Lotmani „Kunstilise teksti struktuur“ (mõlemad 1970): „Kirjastus „Iskusstvo“ katkestas minuga lepingud (motiveering: „rahva poolt kõrvale heidetud semiootika avalik kaitsmine“. Ausõna, ma ei valeta!!!).⁴³

Hästi on võõristust semiootika suhtes kirjeldanud Peeter Torop ühes oma intervjuus:

Lotmani ajal oli semiootika põlualune teadus. Tartus sai see eksisteerida, sest oli Moskva suhtes perifeerne – küll pigem geograafilises kui teaduslikus mõttes. Tartu semiootika oli valdavalt venekeelne. Huvitav on aga see, et Eestis justkui soovitaksegi, et oleksimegi siinses kultuuris „võõrad“. Eriti rahastamist silmas pidades on meile soovitatud, et semiootikakeskus peaks ühtlasi olema ka slavistikakeskus. Samal ajal deklareerime meie, et veel Lotmani eluajal ja tema algatusel 1992. aastal loodud semiootikaosakonna prioriteet on eesti kultuur. [...] Veel arvatakse, nagu polekski pärast Lotmanit semiootika Tartus võimalik. Oli üks suur nimi ja kõik, mis järele jäi, on selle kahvatu vari. Semiootikaosakonnal polekski nagu põhjust eksisteerida, sest ka teadusel endal on kahtlane oreool.⁴⁴

Kui rääkida tänapäevast, siis Tartu Ülikooli semiootikaosakonnale on Juri Lotman kahtlemata üks olulisemaid autoreid, keda käsitletakse nii eraldi kursustega kui ka pea kõigis semiootika osakonnas

⁴² Lotman – Успенский. Перениска 1964–1993, 172.

⁴³ Lotman, Письма 1940–1993, 237.

⁴⁴ Põna Martson, „Peeter Torop uurib kultuuri märke“, *Eesti Päevaleht* 22.4.2000 <http://epl.delfi.ee/news/kultuur/peeter-torop-uurib-kultuuri-marke?id=50786457> (15.8.2016).

loetavates kursustes. Eri astmete üliõpilaste teadustöodes on Lotmani ideed aktiivses kasutuses. Eraldi tuleks ära märkida ingliskeelset magistriõpet, kus paljud avastavad enda jaoks Juri Lotmani ja Tartu-Moskva koolkonna kultuurisemiootika. Ja maailma mastaabis, väljastpoolt vaadates, teatakse ja tunnustatakse Tartut seniajani kohana kus säilitatakse ja arendatakse Juri Lotmani mõttevara, kus Lotman on vägagi „oma“.

Semiootika kodustamine

Oma 1990. aastal avaldatud esimese eestikeelse artiklikogumiku („Kultuurisemiootika. Tekst–kirjandus–kultuur“) eessõnas kirjutab Lotman:

Kogumikku võetud artiklid on kirjutatud aastail 1960–1981. Mõni neist on kirjutatud spetsiaalselt selle kogumiku jaoks, kuid enamik on juba avaldatud vene, inglise, prantsuse, saksa, itaalia, jaapani jt keeltes. Eestikeelse tõlke ilmumist peab autor siiski eriti tähtsaks: kultuurisemiootika uurimine sai ju alguse Eestis, asjaomaste uuringutega Tartu ülikoolis ja nn Kääriku suvekoolis, ning kannab maailmateaduses nimetust „Tartu koolkond“ (või „Tartu–Moskva koolkond“, arvestades rühma Moskva teadlaste võrdset panust). Selles mõttes tundub autorile eestikeelse tõlke ilmumine ühtaegu loomulikuna ja ka vastutusrikkana. Kultuurisemiootika koputab oma sünnikodu uksele.⁴⁵

See koputus oli küll üsna hiline, arvestades, et selleks ajaks oli Lotman juba üle ilma kuulus. Jah, kultuurisemiootika jaoks oli Eesti sünnikodu, Lotmanile aga teine kodu, kus ta oli eelkõige külaline. Erinevalt paljudest nn nõukogude spetsialistidest, kes käitusid siin peremeestena ja suhtusid üleolevalt nii eesti keelde kui kultuuri, elas ta kaasa Eesti iseseisvumispüüetele, osales Rahvarinde⁴⁶ töös; augustiputši ajal oleks ta ka ise tahtnud barrikaadidel olla (Tartust

⁴⁵ Juri Lotman, „Eessõna eestikeelsele väljaandele“, *Kultuurisemiootika* (Tallinn: Olion, 1990), 5–6.

⁴⁶ Marju Lauristin meenutas, kuidas Lotman tuli ennast Rahvarindesse kirja panema ja teatas poolnaljatades, et „kui vaja, võin ka püssi lasta“.

läks vene filoloogia üliõpilaste grupp Moskvasse). Samas oli tema jaoks valus järsk vaenulikkuse tõus venelaste vastu. Aasta enne surma kirjutatud artiklis osutab ta: „... kõigi meie – nii eestlaste kui venelaste – saatus siin Eestis sõltub paljuski sellest, kui hästi me õpime üksteist mõistma.“⁴⁷

Peeter Torop rõhutab „Kultuurisemiootika“ arvustuses, et kahjuks on tegemist oma ajastu raamatuga: „Ta tutvustab meile Juri Lotmani artikleid, kuid ei kommenteeri neid, ei arvesta autori evolutsiooni, st ta ei tee meile Lotmanit semiootikuna täiesti omaks. See on lihtsalt artiklikogu, mitte eesti lugejale omaseks tehtud Lotman.“⁴⁸ Teisal märgib ta, et paljuski on siin tegemist väikese kultuuri spetsiifikaga: „Väikekultuur väärtustab oma autonoomiat. Tema jaoks on alati tähtis piiride tõmbamine. Iga uus tekst on piiritletav ja jätab just sellisena jälje, sest neid tekste ei ole nii palju. Suurtes kultuurides tekitavad tekstikooslused kultuurirepertuaari, väikes-tes kultuurides eksisteerib aga pea iga tekst omaette. Oma ja võõra piirid on siin palju selgemad.“⁴⁹

Kui esimese kogumiku ilmumistee oli väga vaevaline (tõlkima hakati juba 1970. aastate lõpus), siis edaspidi hakkas tõlkeid tulema riburada ja nüüdseks on enamik Lotmani olulisematest tekstidest eesti keeles kättesaadavad. Juba üle 10 aasta on tõlkimisel ja peaks ilmuma „Avatud Eesti raamatu“ sarjas 1990 inglise keeles ilmunud „Universe of the Mind“. Viimastel aastatel on Tallinna Ülikooli kirjastuse eestvõttel, nende raamatusarjas „Bibliotheca Lotmaniana“ ilmunud terve hulk Lotmani enda isikut tutvustavaid teoseid – kirjavahetused (vene keeles), autoportreede kogumik (2016) ja mälestusteraamat „Jalutuskäigud Lotmaniga“ (2010). Ka mitu põlvkonda eesti koolide õpilasi on vene kirjandust õppinud Lotmani (kaas)autorlusel loodud õpikute jär- gi. Võib öelda, et tekstiliselt on Lotman praeguseks „kodustatud“ ja ilmselt on ta enim eesti keelde tõlgitud Tartu ülikooli professor.

⁴⁷ Ю. М. Лотман, „Мы выживем, если будем мудрыми“, А. Д. Кошелев, сост., Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа (Москва: Гнозис, 1994), 464.

⁴⁸ Torop, „Oma Lotman“, 340.

⁴⁹ Martson, „Peeter Torop uurib kultuuri märke“.

Oma Vunts

Vastates 1982. aastal Noorte Hääle lugejate küsimustele, rääkis Lotman oma perekonnast: „... meie peres oli tavaks austada inimest, olenemata tema elukutsest, olukorrast või rahvusest. Vanemad tahtsid, et ma oleks aus inimene. Isa ütles ükskord: parem surra, kui olla alatu.“⁵⁰ Lotmani suured eeskujud isiksustena olid Puškin ja Voltaire, inimväärikus oli talle püha. Ta austas inimesi, olenemata nende positsioonist ühiskonnas ja oli tavatult võluv suhtluses. Tartu linna peal teati ja armastati Vuntsi. Laiemalt tuntuks ja omaseks sai ta eesti auditoriumile oma teleloengute sarjaga „Vestlusi vene kultuuriloost“ (alustas 1986), sest kuigi tema kirjutised hakkasid eestikeelsetes ajalehtedes ilmuma juba aastal 1950, siis „elav“ Lotman mõjus kahtlemata vahetumalt.

Peeter Toropi jaoks on Lotmani isiksus näide sellest, „kuidas polemiseerida eneseväärikut kaotamata ja opponente solvamata, kuidas kultuuriinimesena valitseda oma mõtlemist ja keelt“.⁵¹ Ja veel: „Tulevikku uskuva inimesena oli Lotman lausa kohustatud üle olema ülekohtust ja hoidma elurõõmu. [...] Ta oli see inimene, kelle kõrval tunti häbi oma rumaluse, nõrkuste või lihtsalt kasvatamatuse pärast.“⁵²

Kahtlemata oli Juri Lotman legend juba oma eluajal, tema loenguid käisid kuulamas üliõpilased (ja mitte ainult) kõigist ülikooli teaduskondadest. Ta oli suurepärase lektor, kes tajus hästi oma auditoriumi, pannes kõik kuulama ja kaasa mõtlema. Ja muidugi isiksus, tõeline vene intelligent, kes suutis nõukogude aja keerulistes oludes säilitada au ja väärikuse. Nagu ta ise ütles, õpetada tuleb teadmisi, mälu ja südametunnistust, sest intellekt ilma südametunnistusest on ohtlik.

Palju on räägitud (ja tihtipeale negatiivses võtmes) Lotmani eesti keele (mitte)oskamisest. Tavasuhtluses sai ta hakkama. Kirjas Saksamaalt 1989 (ta sai Humboldti stipendiumi 10 kuuks) loeme: „... järsku hakkasin rääkima saksa keeles. Ime! Tuli meelde kogu lapsepõlve pagas. Räägin valesti (arvatavasti), aga soravalt ja vabalt. Kuid eesti keel kadus peast – eile kohtasin muuseumis kolleegi meie

⁵⁰ Lotman, „Noorte Hääle“ lugejate küsimustele vastab, 178.

⁵¹ Torop, *Oma Lotman*, 337.

⁵² Peeter Torop, „Mees, keda polnud [1993]“, *Jalutuskäigud Lotmaniga*, koost Mihail Lotman (Tallinn: TLU Press, 2010), 483–486.

ülikoolist ja suutsin vaevaliselt ja häbiga endast mõne fraasi välja pigistada, seejuures kogu aeg saksa keele peale üle hüpates. Ta vaatas mind nagu idiooti.⁵³ See-eest kõik tema kolm poega räägivad soravalt eesti keelt (veel nõukogude ajal toimunud rahvaloendusel panid nad ennast kirja eestlastena), rääkimata nende lastest. Nüüdseks on eesti kultuuri sulandunud juba neljas põlvkond Juri Lotmani järeltulijaid.

Vaade piiri tagant

Huvitav pilt koorub Wikipedia artiklitest Lotmani kohta. Eestikeelne variant annab teada, et Juri Lotman oli „juudi päritolu Eesti semiootik, kirjandusteadlane ja kulturoloog“. Valgevene, ladina (Georgius(!) Lotman) ja varai (Filipiinid) versioonis nimetatakse teda nõukogude teadlaseks. Enamik – astuuria, saksa, hispaania, itaalia, poola, vene, kasahhi, rootsi, ukraina – aga vene teadlaseks (see ei ole siin mõeldud otseselt rahvusena, vaid määratlus on eelkõige riigipõhine). Bulgaaria keeles antakse teada, et tegu on „vene-juudi päritolu eesti“ teadlasega, lätlased jätavad päritolu mainimata ja nimetavad „eesti“ semiootikuks. Tšehhide nägemus on eriti huvitav – nende arvates on tegemist juudi päritolu eesti rahvusest nõukogude semiootiku ja kirjandusteadlasega. Taani, inglise, portugali, soome ja sloveenia versioonis räägitakse lihtsalt väljapaistvast teadlasest, kes töötas Tartu ülikoolis, rahvust mainitakse eluloolistes andmetes.

Lõpetuseks on sobilik veel kord tsiteerida Lennart Meri hüvasti-jätukõnet: „Juri Lotman suutis luua siin oma koolkonna, mille kõige olulisemaks väärtuseks osutus vaba mõtlemine. Vaba mõtlemine on marksistliku diktatuuri ohtlikem vaenlane. Mulle näib, et kunagi tulevikus võiksime rääkida Lotmani rollist eesti vaimsuse säilitamisel, Eesti sõltumatuse taastamisel.“⁵⁴

Silvi Salupere on Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituudi semiootika lektor.

⁵³ Лотман, *Письма 1940–1993*, 402.

⁵⁴ Егоров, *Жизнь и творчество*, 227.

Juri Lotman and semiotics at the University of Tartu

SILVI SALUPERE
University of Tartu

Of all the researchers who have worked at the University of Tartu, Juri Lotman (1922–1993, in the University of Tartu 1954–93) is still one of the most well-known in the field of the humanities. During his lifetime he competed mainly with Paul Ariste (1905–1990, Estonian linguist) and already then the two individuals were juxtaposed in terms of the “own and other” opposition. Even the semiotics that Lotman developed is still surrounded by a certain nimbus of estrangement and not only in the Estonian context. The article focuses, on the one hand, on Lotman’s relations with Estonia as a person, his place and importance in the Estonian history of thought, on the other hand, it observes the development of semiotics as a discipline in Estonia in the light of the reception of Lotman’s works.